

ДР ЕДВАРД В. РАЈАН –
СПАСИЛАЦ БЕОГРАДА

Е Д И Ц И Ј А
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2017.

Издавање *Едиције Србија 1914–1918* подржали су
Министарство културе и информисања Владе Републике Србије и
Град Нови Сад – Градска управа за културу

ДР ЕДВАРД В. РАЈАН СПАСИЛАЦ БЕОГРАДА

Приредио
Ратомир Дамјановић

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РТС

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
Београд

Државама или ма којој од њих, или ма ком граду Држава,
Ойци се, не ѿвинуј се,
Једном се беспоговорно повинујеш – сасвим си поробљен.
Једном сасвим поробљен, ни један народ, држава, град ове земље,
никада више не враћа своју слободу.

Волѿ Вийман

ПРЕДГОВОР

ДР ЕДВАРД РАЈАН И БЕОГРАД

1.

Када је др Едвард В. Рајан испраћен на вечни починак у родном Скрентону у Пенсилванији, 11. фебруара 1924. године, његове колеге опростиле су се са њим речима које су значиле недвосмислену потврду изузетности једног човека: „Сећаћемо га се као највећег међу нама“. Искрено и ретко признање иза којег је стајао истински људски и лекарски подвиг. О томе сведоче бројна одличја различитих земаља, међу њима и Легија части. Србија је др Рајана постхумно одликовала орденом Белог орла и орденом Светог Саве.

Едвард В. Рајан умро је у тридесет деветој години живота, 18. септембра 1923. На самом почетку те године, као санитарни саветник у чину потпуковника Санитета Копнене војске САД отишао је у Техеран у Персији (данашњи Иран), у служби Стејт Департамента, на чији позив је ишао и у Мексико, Естонију, Француску, Немачку, Грчку, Србију. Савлада га је маларија од које је оболео на Солунском фронту. Пет месеци касније, у фебруару 1924, његови посмртни остаци пренесени су у родни град Скрентон.

Вест о Рајановом погребу прошла је у америчкој јавности помало незапажено, јер су се листови широм земље бавили предстојећом сахраном председника САД, Вудроа

Вилсона. Рајанова смрт и погреб, међутим, били су на на-словним странама листова у Пенсилванији. „Доктор Едвард Рајан се вратио кући на вечни починак након година проведених у страним земљама“, гласио је наслов у једном од листова. Хиљаде људи налазило се у поворци од зграде Градског већа до катедрале Светог Петра у Скрентону, где је тело великог хуманитарца било положено. Многобројна делегација Америчког Црвеног крста дошла је на сахрану. Високи званичници из Вашингтона и стране дипломате такође су били у поворци.

Три дана после Рајанове смрти, 21. септембра 1923, *Чикаго дејли Трибјун* је у некрологу посвећеном др Рајану написао да је умро лекар „широм света познат по свом раду у борби против епидемија“. Сувише уопштене речи за неког ко је био тако посебан. Подвизи и легендарна достигнућа америчког лекара и хирурга пуковника др Едварда Рајана, шефа мисије Америчког Црвеног крста у Србији током Првог светског рата, били су већ познати у целом свету. Тај човек, неустрашив, одлучан, упоран, пожртвован, био је на понос не само својој постојбини, Америци, или Србији која га је призвала својим страдањем, него и целокупном људском роду. Стављао је свој живот на коцку по свим ратиштима и узаврелим тачкама тога доба, као лекар, хирург, члан и организатор хуманитарних и здравствених мисија.

„Рајан је без прекида скакао у ватру“, каже за њега један од сведока његове храбрости. „Увек на првој линији, потпуно неустрашив“, записао је други.

На свом радном столу у београдској Војној болници Рајан је држао, као какву мастионицу, неексплодирану артиљеријску гранату. Била је то несвесна игра са смрћу.

Граната је касније експлодирала на железничкој станици у Будимпешти као део његовог пртљага који је носач мало жешће спустио на перон, али Рајан је остао читав.

Легенда о Рајану је већ утврдила уверење да му смрт не може ништа.

А смрт је Едварда В. Рајана пратила у стопу и непрекидно вребала. Најпре у Мексику, пред стрељачким стројем; на путањи метка и под ударом граната у бомбардованом Београду; десетине сусрета са смрћу док је извлачио живе и мртве по улицама престонице Србије; очи у очи са смрћу у борби са тифусом; блиски сусрет са смрћу кад је оболео од опаке болести која је покосила толике друге, укључујући и велики број његових колега, лекара, докторки и медицинских сестара; смртни изазови у Естонији; лице у лице са смрћу у Риги; у Солуну у борби са ватреном стихијом; и најзад маларија којом се заразио док је у Грчкој 1917. и 1918, на Солунском фронту, лечио савезничке војнике.

Кад би Едвард Рајан пролазио београдским улицама, за њим су се орили узвици: „вива“, који су подсећали на његово храбро држање у Мексику пред стрељачким стројем, када је мирно, пушећи лулу, чекао егзекуцију, и на његову храброст и пожртвованост коју је свакодневно показивао у Београду. Београђани су некако сазнали за мексичку причу која је кружила светом. Знали су и за Рајанове подвиге у бомбардованом Београду, чији су сведоци били.

Вива Рајан! Отуда можда није требало ову причу почети од његове смрти, али о том човеку који је био пун живота и живео за друге, могли бисмо говорити као о неком за кога смрт и не постоји, јер наставља да живи својим делом које представља универзалну вредност.

Србија добро памти своје добротворе и људе који су не жалећи своје животе гинули са српским војником. О томе постоје стотине докумената, које би, несумњиво, требало сабрати у једној књизи, или једној едицији, попут ове „Прометејеве“ и издавачке продукције Радио телевизије Србије, која би била *опледало народа српског* и свих оних којима су на срцу и уму племенити идеали и циљеви.

Те вредности инспиришу чланове страних медицинских мисија које у Београду и Србији, са српском војском и народом, у болницама и на ратишту, у егзодусу и повратку у земљу, одважно и доследно служе принципима хуманости. Златним словима исписана су њихова имена. Српски војници били су импресионирани чињеницом да су напустили своје удобне домове и своју земљу и дошли у средиште страдања и патњи. И ту захвалност су им и у највећим мукама показивали. А оне који су оставили живот у Србији жалили су као најрођеније. Сваког погинулог војника који се борио са Србима, болничарку, лекарку или доктора, Срби су испраћали са највишим частима, позивајући се на своју историју, традицију и поезију, на слављење људског подвига који памте генерације, и јунака који су се „имали рашта и родити“. Ту Његошеву мисао уклесано је народ Јадра 1929. године на споменик изгинулим јунацима на Гучеву:

*Благо ѿме ко довијек живи
Имао се рашта и родити.*

У заједничку гробницу на попршту херојске битке, које је тако пластично описао Џон Рид, сахрањена је и Дарја Александровна, „добровољна милосрдна сестра из Петрограда, која је сама лично превила преко 120 рањеника, за време битке на Гучеву“ у рану јесен 1914. године. Почаст тој храброј девојци исказали су и команданти српске војске и српски народ: „Неустрашивој сестри нашој, кћери царске Русије, нека је светао и вечан помен међу Србима! Слава Дарји Александровној!“

„Народу сте српском даровали срце, Ваша дела красе зраци нашег сунца“, уклесано је на споменику докторки Елизабет Рос, која и сама у свом дневнику од 6/7. октобра оставља забелешку о једном опроштају: „Смити је прошле ноћи умрла од малигне маларије... Др Бенет се вратила из Солуна и после вечерње службе испричала нам све о сах-

рани. У спроводу је учествовала српска почасна стража и било је неколико венаца цвећа. Један је био од Треће српске армије са црвено-плаво-белом траком на којој је писало: 'За успомену на племениту Енглескињу, која је дала свој живот за нас'.

Изабела Емсли Хатон, која је у својој књизи *Са женском јединицом у Солуну и Србији*¹ (1928), написала: „Најлепше дане свог младог живота провела сам у Србији; део себе сам оставила у Србији, део Србије живи са мном у Лондону“, – оставила је у својим *сећањима* запис о односу Срба према медицинској сестри која је умрла у Србији: „Кад је дошло пролеће и стигло цвеће, свакога дана на гробу сестре Агнес горело је кандило, а гроб је био прекривен разнобојним цвећем. Српски народ је поштовао племениту Шкотланђанку, сестру Агнес, која је свој живот дала за слободу Србије.“

Моника Крипнер, у књизи *Жене у рају*, наводи неколико примера српске захвалности члановима медицинских екипа који су умрли у Србији. Такав је запис посвећен госпођи Харли:

*На њвом гробу уместо цвећа
Српска захвалност вечно ће цвати,
За њвоје дело и њвоје име
Поколења ће довека знати.*²

Родолф Арчибалд Рајс, у писму од 11. априла 1917, пише о смрти капетана Мартинеа, једног од шефова француске авијације, и поштовању које је уживао код Срба: „Мартине је био веран пријатељ несрећне Србије. Био је вољен од свију. Срби га такође неће заборавити и водиће

¹ Поново објављена у Лондону 1960. са насловом *Сећање лекара о рају и миру*.

² Моника Крипнер: *Жене у рају, Србија 1915–1918*, Народна књига, Београд 1986.

бригу о овом гробу детета Француске, које је умрло у
страној земљи.“³

Сам Рајс, „највећи пријатељ Срба“, који је у Београду и
Србији добио све могуће почести и сва заслужена при-
знања, тражио је да буде сахрањен у Београду а да се ње-
гово срце положи на Кајмакчалану.

2.

У историји цивилизације која би се, без сумње, могла
писати са становишта ратова, сеоба, освајачких похода и
борбе за територију, људско лице се с времена на време
сасвим затамни. Најстрашније страсти потпуно потисну
ону другу природу човекову која се испољава у племени-
том и хуманом. Тада настаје једна велика, крвава и сурова
животна сцена, са својом ирационалном спољашњом и
унутрашњом драматургијом, када нестану „духовне про-
тивсиле које агресију обуздавају и човек се показује човеку
као дивља звер“. „У том тренутку кад се живот у граду
пореметио“, примећује древни Тукидид у *Историји Пе-
лојонеској райи*, „људска природа која је сад потпуно над-
владала законе и која је била навикла да противно законима
чини зло, са радошћу је открила да не влада својим стра-
стима.“

Тукидидове речи подударају се са једним литерарним
судом Гетеовог јунака из *Фаустиа*, Мефиста, који нема ни-
какве илузије у вези са менталитетом и карактером људског
бића: „Истог кова вазда земљин је мали бог./ И настран,
као и првог дана свог./ Мало би боље живовао/ Да му не-
беског сјаја одблесак ниси дао./ Он то зове умом, а ума сав
му смер/ Да буде зверскији но сама звер.“

Човек носи у себи ту спремност на зло и на неки
ирационални начин је срећан кад се ослободи моралних

³ Родолф Арчибалд Рајс: *Шта сам видео и преживео у њешиким данима*,
Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1928.

начела, постајући она *шрећа животиња* са лицем човека – из Јовановог *Ойкровења*. Невољан је да се ухвати у коштац са својом природом, чак и онда када је потпуно свестан мрачног исхода сопствених одлука, нарочито ако је унапред ослобођен од кривице, одговорности и казне за нечовечно поступање, ако они који га у рату воде одобравају и, чак, награђују чињење зла, логиком да су сва средства дозвољена у остваривању постављеног циља.

У том контексту треба посматрати злочине, зверства и недела која чине Аустро-Угари у Србији. Аустроугарска казнена експедиција, ослобођена званичном командом сваког људског и етичког обзира, кренула је у геноцидно затирање свега српског. Злочини који су уследили, наређени са самог врха, ослободили су најдрње пориве у човеку. Време суноврата и дубоког посрнућа, којем сасвим пристају цитирани Тукидидове и Гетеове реченице. Али, на другој страни, постоји сила која одржава у равнотежи људско биће. И у најтежим животним околностима јављају се „људи у мрачним временима“ (Хана Арент), они који се супротстављају злу руководећи се принципима човечности, правде и слободе. Тукидидов реалистички поглед на људску природу и Мефистову тамну поетску визију, у Првом светском рату доводи у питање подвиг лекарских мисија из целог света, болничарки и докторки, медицинских сестара и доктора, који су се нашли у Србији, са српском војском и српским народом у тешким ратним страдањима и пред непојмљивим злочинима Аустријанаца, Мађара, Немаца и Бугара, у голготи повлачења и изгнанства, за време епидемије тифуса, у болницама, међу људима немоћним да се бране и да за себе ишта учине. Била је то хуманост без граница, најчешће по цену сопственог живота, људскост и пожртвованост без преседана у историји цивилизације, коју је инспирисао српски народ својим страдањем и својом жртвом. Није реч, разуме се, само о лекарским мисијама, нити само о страним мисијама, него и о

српским медицинским сестрама и лекарима који су свој патриотски и лекарски подвиг приносили на олтар човечности и на част човечанству у исто то време погрома и нечовечности. Српски војник био је свестан величине њихове патриотске жртве за народ којем су припадали, али је са нескривеним дивљењем и чак чуђењем гледао на подвиг оних који су дошли из далека у Србију.

Један од таквих великана је Американац др Едвард Рајан који је посебно задужио Србе, Београд и Србију као управник Војне болнице у бомбардованом Београду и поробљеној земљи, у коју долази управо када је велики ратни пожар почео да се распламсава. У једном тренутку, др Рајан је преузео одговорност за све београдске болнице, и све рањене и болесне у њима. Да би се схватила величина тог подвига и величина тог човека, није довољно навести убедљиве податке и чињенице, нити сликовито описати дело неког ко је претходио не само свом времену него сваком времену држећи у руци и души идеале човечности, солидарности, племенитости, храбро, неустрашиво и у исти мах скромно и једноставно. Неопходно је осветлити то време у његовим историјским оквирима, потребно је дати слику „оних тешких дана, кроз које су прошли наш народ и наша престоница у току Првог светског рата“ (др Славка Михајловић).

Да би се разумео Рајанов подвиг у Србији и другде, да би се схватила величина и значај Рајанове мисије, требало би упознати околности у којима ради у Србији: безобзирност, мржњу и бес непријатеља, размере епидемије тифуса, стање у београдској Војној болници, страдање лекара у борби са том пошасту, погром у првој, и у другој офанзиви кад на српско тле улазе удружене у мржњи и жељи да се освете Аустроугарска, Немачка и Бугарска, егзодус српске војске и народа, посебно голготу 30.000 дечака о чему пише такође један Американац, Фортијер Џонс, у свом делу *Са Србијом у еџилу*, непрекидно бомбардовање Београда, не-

маштину, болест, глад и општу беду у земљи коју су Аустро-Угари осудили на смрт у свом званичном прогласу.

У такву Србију долази Рајан, у таквом ратном времену ради као доктор у београдским болницама, из такве Србије и Београда под бомбама Рајан не жели да оде кући ни онда када су га америчке власти опозвале, него им упућује молбу да остане у престоници Србије, и то у тренутку када све стране мисије напуштају Београд којег гутају пожари и непријатељ даноноћно разара... Јединица Америчког Црвеног крста са др Едвардом Рајаном на челу остаје у Београду. Као држављани тада још неутралне земље, нису очекивали да ће их окупатори заробити или према њима рђаво поступати, па су пристали да приме пацијенте две британске јединице, Мисије британских фармера и Британске источне помоћне болнице, када су оне у журби напустиле опкољену српску престоницу.

Рајан је у таквим околностима ту, на њега пада све, болнице, рањеници, тифусари, медицинско особље, грађани... Свуда присутан дању и ноћу. Оперише, спасава људе испод рушевина, набавља храну, медицински материјал, предузима заштиту против тифуса, преговара са непријатељем, крстари градом као добри дух и прискаче у помоћ Београђанима који му у знак захвалности кличу када пролази улицама. То је посебна веза Београда и др Рајана који је Београд доживљавао као свој град. Спасовдански дух надањује и испуњава доктора Рајана који је потпуно свестан те своје везе са градом и све ради са крајњим пожртвовањем и љубављу.

Ако Родолф Арчибалд Рајс код српског народа слови као „највећи пријатељ Срба у тешким временима“, ако је Флора Сендс, капетан у српској војсци, „највећи пријатељ српског војника“, ако је уз име Елси Инглис, оснивача Болнице шкотских жена, на спомен плочи постављеној њој у част, написано „осведочени пријатељ Срба“, онда би уз име др Едвард В. Рајана могло да се напише: „највећи пријатељ Београда“. Или, „спасилац Београда“, како је насловљена

ова књига о њему, према једном тексту из *Њујорк тајмса* од 31. јануара 1915. године, који је први бацио пуно светло на Рајанов рад у Београду. Тај интервју представљао је канал којим су до Америке стизале вести из Србије, захваљујући јунаку-Американцу којег су читаоци пратили још од дана када је 1913. у Мексику извођен на стрељање.

Рајан је своју лекарску мисију обављао у многим градовима, Њујорк, Тореон, Рига, Солун, Париз, Берлин, Москва, Техеран, и свуда је остављао свој траг, али у Београду је др Рајан био више од хирурга, лекара, борца против епидемије тифуса и представника Црвеног крста. У Београду је он чувар града, градоначелник, представник српске владе, конзул, заштитник града и људи у две сурове окупације када Аустро-Угари и Немци немилосрдно бомбардују српску престоницу и у њу улазе са посебним осветничким осећањем и историјском мржњом у којој Београд доживљавају као симбол свега српског, усправног и националног, као непријатељски град, као сведока сопствене немоћи, срамоте и пораза.

Ако је новински наслов „Др Рајан спасао Београд“ могао да буде израз новинарске потребе за ефектношћу и звучношћу, или да се америчким читаоцима истакне подвиг једног Американца, у традицији онога што припада националном духу земље која се, ипак, још држи по страни, и штампе која сликовито извештава своје читаоце о рату у којем Америка не учествује, боље речено о Великом рату и европској ратној кланици несагледивих размера, Рајанов подвиг у Београду не само да оправдава такав новински наслов него га превазилази. Реч је о двогодишњој мисији једног човека који је у утроби града осуђеног на уништавање, у разним улогама које превазилазе деловање лекара и хуманитарца и постаје у великој мери лична ствар. Он је Београд добро упознао, људе, улице, тргове, речне и историјске токове, мрачно лице усуда који се над њега наднео и на бранику српске отаџбине водио и своју битку.

Читалац ће из сведочанстава која следе, фрагмената и записа лишених литерарних или патетичних тонова, из готово службених запажања, склопити слику о Рајановом стручном раду, карактеру, неустрашивости, упорности, организационим способностима. Људи тог времена су шкрти у говору, али је сасвим јасно да су сви свесни Рајановог подвига и пожртвованог рада у том ратном времену када се, иначе, од свих тражи велика жртва. Рајан је универзални дух, свуда присутан, и до краја одан својој мисији. Зато су они који су му у много чему били равни, употребили израз „највећи међу нама“.

„Свуда су ми причали о његовој храбрости, његовој извршној способности, његовом служењу српском народу. Изнова и изнова био сам увераван да он мора да остане у Србији, па је отуда предложено да се он сматра једним од њених грађана“⁴, записује Ернест Перси Бикнел. Рајан је по свему почасни грађанин Београда и грађанин Србије. Спасовданска литија београдским улицама могла би увек да се опомене његовог имена, јер је то др Рајан заслужио.

3.

Др Едвард Рајан у Београд долази онда када је над небом главног града Србије лебдела иста она пресуда изречена српском народу: *Serbien muss sterbien*. Србија мора умрети! Кренуо је на пут 9. септембра и у Београд стигао 16. октобра 1914. и одмах изнад Војне болнице поред заставе Црвеног крста развио и америчку заставу. У Београду је доживео две окупације главног града и два велика удара окупатора: у јесен 1914. и у јесен 1915. Ту, у бомбардованом и поробљеном Београду, у болницама препуних рањеника, савладаних тифусом, у самим чељустима побеснеле аустроугарске звери, и сам оболео од тифуса, др Рајан истрајава

⁴ Ернест Перси Бикнел: *Сјазама рајна, 1914–1915*; Амерички Црвени крст, 1936.

непуне две године. У првој окупацији Београда 1914, када су му српске власти саопштиле да напуштају Београд и да би требало да се евакуише и он са својом екипом, указујући му на опасност од освете кад Аустријанци уђу у град, др Рајан није хтео да напусти своје пацијенте. Рекао је да је његова болница препуна болесних и рањених људи и да он мора да остане. Ипак, посаветовао се са својом екипом и целокупним особљем у болници, али нико тада није хтео да напусти болницу без обзира на неизвесност и опасност које су их чекале.

Када су Срби замолили Рајана да преузме руковођење и осталим болницама у Београду које су биле препуне рањеника, Рајан је то одмах прихватио. Прво што је учинио било је да их, попут Војне болнице, све прекрије америчким заставама, и на тај начин заштити од бомбардовања.

Када су Аустро-Угари, у другом заузимању Београда 1915. године, захтевали од Рајана да избаци из болнице српске рањенике да би се направило места за аустријске, др Рајан то није дозволио.

Када су му, као што је већ споменуто, америчке власти уочи другог упада непријатеља у Београд наредиле да напусти град јер је постојала опасност да изгуби живот, пошто су Немци од почетка имали на нишану др Рајана, није хтео да се повинује тој одлуци и остао је у Београду.

Борио се за сваког човека. За рањене по београдским улицама, за рањенике у болници, за оне које је окупатор осуђивао на затвор или смрт. Људи су долазили код њега као код каквог градоначелника и саветовали се о градским проблемима у окупираном граду, мајке или жене су молиле за своју децу и мужеве а он је преговарао са аустријским командантима. Повео би са собом Ен Мари Хиршбрунер, једну од храбрих сестара Америчког Црвеног крста која је била преводилац и водио битку за сваког човека.

Летео је авионом изнад Београда да би се уверио како се заставе Црвеног крста јасно виде са висине којом су ле-

тели немачки авиони, и то доказивао немачким командантима који су бомбардовање болнице правдали тиме да заставе нису видљиве. Наступао је као представник српског народа и окупираног града са убедљивим аргументима за које се могло сазнати у европској и америчкој јавности из прве руке. Рајан је на свој начин био Глас поробљене Србије.

Занимљиво је да је и Аустрија одликовала пуковника Рајана за бригу коју је показао према аустријским рањеницима када је аустроугарска солдатека безглаво побегла. О томе сведочи Ернест Перси Бикнел у свом тексту *Амерички лекар – главномандујући у Београду*, од 22. фебруара 1915. године. „Од вас само тражим, др Рајане“, рекао је аустријски генерал, „да се добро бринете о нашим људима које морамо да оставимо у вашим рукама, као што сте се бринули о својим српским пацијентима када смо заузели Београд.“

Рајан је дао обећање да ће тако бити и није прекршио реч.

Та касна јесен 1914. године донела је незамисливе невоље. Као поновна инвазија Аустро-Угара, Немаца и Бугара у јесен 1915, као разорна епидемија тифуса, као егзодус из земље. Другог децембра 1914. војвода Путник заповедио је напад на аустријске јединице и Аустријанци су устукнули остављајући тешко наоружање и опрему коју нису могли да носе блатњавим путевима. До 15. децембра Срби су повратили Београд. Моћна солдатека је била понижена. Непријатељ је сломљене кичме бежао у царство. „Од првобитних четиристопедесет хиљада војника казнене експедиције готово пола је погинуло, рањено, проглашено несталима или заробљено“, пише Луиз Милер у књизи о Флори Сендс. „Српски губици износили су преко стотридесет хиљада, што је био огроман број у односу на укупну величину војске. Око шездесет хиљада аустријских војника пало је у заробљеништво, па је укупан број ратних заробљеника у Србији досегао седамдесетпет хиљада. Док

су неки од њих били рањеници, други су дезертирали. У извештајима се наглашава да су нарочито чешки пукови прелазили на страну Срба, и то у целини, понекад чак и с пуковским оркестрима. Рат је створио и пола милиона интерно расељених лица. Цивили из предела у близини бојишта на северу и северозападу земље побегли су у унутрашњост из страха од поновних зверстава Мађара која су укаљала прву офанзиву. Са доласком зиме градови и села јужно од попришта батака преплавили су изгладнели заробљеници и избеглице без крова над главом. Била је то нова пошаст унутар граница Србије.⁵

Када је у Београд у једном дану допремљено 3.000 аустријских рањеника, др Рајан оперисао је даноноћно показујући да је одан принципима Црвеног крста које је доследно примењивао, пружајући помоћ онима којима је била потребна, без обзира којој су страни припадали, иако је он сам био у служби савезничке војске. Рајан је припадао Црвеном крсту и то се у целој његовој каријери могло утврдити из бројних акција у разним земљама.

Рајана су врло ретко савладавале емоције, осим кад би се љутио на сараднике, али једном приликом испричао је да га је посебно дирнуло то што су „аустријски и српски пацијенти оставили своје непријатељство на улазу у болницу. Пријатељски су заузимали суседне кревете и током опоравка би заједно храмали околу, седели на сунцу и размењивали приче о својим борбеним искуствима као стари другари“.

4.

Америка је ушла у рат 6. априла 1917. године, али је Амерички црвени крст, као и многе друге хуманитарне, лекарске и медицинске мисије, од самог почетка давао

⁵ Луиз Милер: *Наш брајл: Живој калегријана Флоре Сендс*, Лагуна, Београд 2013.